

Les dones treballadores a la fàbrica i al taller domèstic de la Catalunya del segle XIX i primer terç del XX

Albert Balcells*

Universitat Autònoma de Barcelona

Rebut 25 novembre 2014 · Acceptat 20 desembre 2014

RESUM

La contribució del treball femení a la industrialització catalana fou molt important tant al sector tèxtil com al de la confecció de roba i, entrat el segle XX, el sector terciari oferí a les dones noves oportunitats de treball assalariat. Aquí s'examina globalment l'evolució del treball femení fabril i al taller domèstic amb la seva problemàtica específica, les resistències que hagué de superar, la incidència de la legislació suposadament protectora i les conseqüències de la incorporació de les dones al món laboral des del segle XIX fins als anys trenta del segle XX.

PARAULES CLAU: treball femení industrial, treball femení al taller domèstic, condicions laborals de les dones, legislació laboral del treball femení, nivell de vida i treball femení assalariat, sindicats obrers i treball femení

L'OBREIRA A LA FÀBRICA DURANT EL SEGLE XIX

L'any 1905, en el conjunt de les indústries tèxtils de la ciutat de Barcelona treballaven 5.111 homes, 16.466 dones, 2.197 nens i 3.195 nenes. A la indústria cotonera, que era la que tenia més pes relatiu dins la indústria catalana, el 85 % de la mà d'obra era femenina.¹ En altres sectors industrials era notable la presència femenina. No hi ha dubte de la importància de la contribució de les dones al procés d'industrialització de Catalunya. La mecanització permeté emprar mà d'obra menys qualificada i promogué l'entrada de les dones a les fàbriques amb salaris inferiors als dels homes. El treball extradomèstic de les dones, malgrat que es considerava complementari del salari del cap de família i alhora inferior i temporal —tot i durar sovint tota la vida—, era indispensable per a la supervivència de la família obrera i en determinats oficis era més valorat que el masculí. S'ha observat que a les poblacions tèxtils catalanes amb gran proporció de treballadores la taxa de solteria femenina definitiva era superior. La realitat desmenteix la tesi de la complementarietat del salari femení en relació amb el masculí com a justificació de la seva menor retribució.

Malvist pels mateixos obrers que havien de comptar amb el jornal de l'esposa i de la filla per a la subsistència de la família, el treball femení s'associà a la simple necessitat i s'exigí a les dones carregar amb tot el treball domèstic no

retribuint després de la jornada a temps complet a la fàbrica. La posició subordinada de la dona a la família, la segmentació laboral en funció del sexe portada a terme pels empresaris i els esforços d'exclusió del treball de la dona per part de la mà d'obra masculina i les seves organitzacions feren que la mà d'obra femenina fos vista com a secundària, menys estable i complementària de la masculina. Les dones ocupaven a la fàbrica la mateixa situació subalterna que a la societat i a la família alhora que les seves possibilitats de promoció laboral eren mínimes.

Vers l'any 1900, la segmentació sexual del treball mantenia els sectors més qualificats i més ben pagats en mans dels homes, com passava a la tintoreria i als acabats del tèxtil cotoner —el denominat ram de l'aigua—, mentre que la filatura estava en mans de les dones, supervisades per contramestres i vigilades per capatassos i majordoms, tots homes. No sols no ocupaven ni els llocs més modestos de comandament a la fàbrica, reservats als homes, sinó que solien estar absents de les juntes directives de les societats obreres de resistència d'aquells rams en què eren majoritàries. Malgrat tot, el treball assalariat fora de la llar enfortí el paper de la dona treballadora en l'àmbit familiar i consolidà una cultura laboral femenina no domèstica, que es transmetria a generacions successives per a les quals el treball com a identitat aniria prenent el lloc del treball com a necessitat. La docilitat i el menor esperit reivindicatiu atribuïts a les dones treballadores es veuen desmentits pel seu paper principal a la vaga general del tèxtil de 1913 i a la de 1916 a Barcelona, així com a l'agitació contra la carestia i l'escassetat de subsistències, el gener de

* Adreça de contacte: Albert Balcells. E-mail: Albert.Balcells@uab.cat

1918. Durant aquests fets apareixen dones oradores, agitadores i líders que eren conegudes per les obreres.

El règim de separació de béns en el matrimoni del dret civil català consuetudinari garantia a la dona casada l'administració dels seus béns i dels seus ingressos enfront del règim de comunitat de béns del dret castellà, codificat com a dret civil espanyol a partir de 1889. Convé tenir-ho en compte: en la família obrera a Catalunya, sembla que l'aplicació de la separació de béns —de salaris— era encara problemàtica i poc coneguda.

El treball femení a la manufactura no va ser una novetat generada pel sistema fabril, sinó molt anterior. Per això no es pot prescindir dels precedents de l'època preindustrial i artesana, la del segle XVIII i començament del XIX. La filatura estava en mans femenines al mateix temps que els teixidors eren exclusivament homes. La segmentació sexual del treball existia a l'època preindustrial igual que d'aquell temps procedeix la consideració de la mà d'obra femenina com a complementària, subalterna i més barata.

A la Barcelona de finals del segle XVIII, quan encara els gremis regulaven el treball manufacturer i restringien la competència entre els tallers dels mestres artesans, els assalariats —denominats oficials, és a dir, posseïdors d'un ofici— empengueren la resistència contra el treball femení amb accions legals i de vegades violentes. Al mateix temps, l'exclusió de les nenes de l'aprenentatge oficial justificava fer fora les dones dels tallers tradicionals, excepció feta de les vídues de mestres i de les dones de la seva família.² En la seva resistència contra el treball de les dones, els oficials dels gremis tingueren el suport dels mestres més modestos, que depenien dels encàrrecs d'aquells mestres que empraven treball femení i s'estaven adaptant a la competència capitalista.

No per això es reduí la mà d'obra femenina, sinó que va ser relegada a treballar a les primeres fàbriques d'indianes —encara no mecanitzades— i a casa seva, sense la protecció dels reglaments gremials, alhora que s'estenia el sistema del *putting-out* —el «treball a mans», en llengua catalana—. Aquest sistema s'havia utilitzat sobretot en el medi rural i per encàrrec d'un empresari, aprofitant la desocupació estacional al camp. De fet, ajudava a la subsistència de petites explotacions agrícoles que més tard serien inviables.

Amb la liquidació, el 1836, del poder regulador dels gremis, la llibertat d'indústria juntament amb la mecanització amb l'energia de vapor o la hidràulica permeteren concentrar dins les fàbriques les dones que abans treballaven en tallers domèstics dispersos. La novetat va consistir en una neta separació entre el treball assalariat de producció i el treball no assalariat de reproducció social. Resultava més difícil que abans compatibilitzar amb el treball retribuït la cura dels fills i les tasques de la llar, que eren molt més dures que avui. Durant el Bienni Progressista de 1854-1856, la reivindicació de guarderies per als fills de les obreres dona testimoni del problema.³ No sempre disposaven per a tenir cura dels fills d'una àvia o d'una veïna dedicada a guardar nens.

El primer associacionisme obrer de resistència al capital, l'Associació Mútua de Teixidors, el 1840, tingué un component fonamentalment masculí, el dels teixidors a mà, hereus dels usos dels antics gremis, però ara només associació d'oficials, sotmesa sovint a la clandestinitat. La filatura del cotó es mecanitzà més ràpidament que el tissatge. El 1860, la filatura estava del tot mecanitzada; en canvi, el tissatge trigaria encara vint anys a arribar al mateix punt.⁴ Amb la introducció de les *mule-jennies* a partir dels anys quaranta del segle XIX, els homes entraren a les fàbriques de filar, una tasca abans femenina, i al mateix temps les dones començaren a portar telers mecànics, mentre que els telers manuals seguien en mans només d'homes, que es reservaven les feines més artesanals i que requerien un millor aprenentatge.⁵

El motí luddita de 1854 a Barcelona contra les selfactines —*self acting*—, que començaven a substituir les *mule-jennies* a la filatura del cotó, tingué com a teló de fons el fet que en els municipis de la rodalia de Barcelona les dones estaven portant les selfactines, que eren més productives que les *mule-jennies*, i, per tant, més remuneradores per a qui les portava. El 1856, el 66 % de la filatura de cotó era treballada per homes a Barcelona, alhora que el 38 % del teixit a màquina estava en mans de dones. Les tarifes salarials eren gairebé iguals en els oficis exercits per homes i en els practicats per dones, segons l'estudi d'Ildefons Cerdà de 1856.⁶ A les selfactines, però, les dones cobraven 3,70 pessetes setmanals menys que els homes.

De tota manera, no s'havia afeblit la moral que era l'home qui havia de guanyar el pa de la família, la moral del *male breadwinner*. Així, la posterior reivindicació obrera masculina d'igualació de salaris entre homes i dones per la mateixa feina esperava acabar amb la preferència dels patrons a emprar dones si la seva tarifa no era menor que la masculina. La més gran empresa integral tèxtil cotonera, La España Industrial, a Sants, havia previst que només contractaria un 18 % d'homes, però el 1866 eren un 65 %, i representaven el 43 % a la segona gran empresa del mateix municipi, El Vapor Vell de Joan Güell.⁷

A finals segle XIX, els homes es reservaven les màquines de 300 a 590 pues a la filatura, mentre que les dones portaven les de 240 a 300, amb la corresponent diferència salarial. El denominat ram de l'aigua, el dels tints i acabats, era aquell en què els homes eren clarament majoritaris: el 74 %, amb una minoria de dones que no superava la suma de nenes i nens junts que hi treballaven. I era el sector més ben retribuït de la indústria cotonera. La segmentació laboral horitzontal actuava, tant com la vertical, en sentit desfavorable a les dones i justificava les diferències salarials entre els sexes.

En el primer Congrés Obrer Espanyol, celebrat a Barcelona el 1870, amb el naixement de la Federació Regional Espanyola de la Primera Internacional (AIT), es donaren poques diferències entre les diverses tendències en relació amb el treball de les dones obreres. En aquest congrés, cap dona no hi era present, tot i la seva importància numèrica en la indústria tèxtil i malgrat existir des del 1869 la fede-

ració de treballadors mecànics del filat, teixit i acabat del cotó: Les Tres Classes de Vapor. La legislació protectora de la dona que es reclamava aspirava en el fons a treure-la de la fàbrica, igual que l'infant. La FRE de l'AIT predicava la incorporació de les dones a les societats obreres de resistència, senyal evident que no hi eren.

Un primer pas —efímer— semblà donar-se ideològicament en el segon congrés de la FRE de l'AIT a Saragossa el 1872, en contra de la dependència femenina i en favor que la dona treballés fora de la llar com a via de promoció personal. Però al mateix temps es declarava que en el règim capitalista això era origen de «grans immoralitats» i causa de «degeneració de la raça», si bé tot això canviaria quan s'imposés el col·lectivisme. La imatge de l'obrero sotmesa a l'assetjament sexual d'amos i majordoms estava molt arrelada en la mentalitat masculina obrera. Encara que n'hi haguessin casos reals, el que manifestaven aquests tòpics duradors era el temor de la pèrdua del domini total de les dones de la casa per part del cap de família, que experimentava una sensació d'inseguretat a causa de l'absència femenina de la llar durant la major part del dia.

A partir dels anys vuitanta del segle XIX, les màquines contínues d'anelles començaren a substituir les selfactines a la filatura perquè produïen més fil per pua i demanaven menys manteniment i atenció. La introducció de les contínues anà associada a la substitució de filadors per filadores. Al mateix temps, les fàbriques tèxtils de les conques del Llobregat i del Ter, les de la Muntanya segons la denominació dels fabricants, feien una seriosa competència a les del litoral i el prelitoral —el Pla—, perquè aprofitaven el recurs de l'energia hidràulica, més barata que el carbó, que arribava importat per mar, i pagaven salaris més baixos, especialment a les colònies industrials, que disposaven d'habitatges propietat del fabricant per a famílies d'obrers, sovint amb un tros de terra d'hort prop de la factoria.⁸ El control de la mà d'obra era més gran a les colònies industrials de riu. S'hi treballava també de nit, no sols per compensar els estiatges dels rius, sinó també perquè així les inversions s'amortitzaven molt abans. De vegades l'home continuava dedicat al treball al camp mentre la dona i les filles anaven a treballar a la fàbrica de riu.

La substitució de les selfactines per les contínues i la feminització a partir de la penúltima dècada del segle XIX es veieren estimulades per la crisi econòmica finisecular i la pèrdua dels mercats colonials de Cuba i Puerto Rico el 1898. Però la feminització ensopegà amb una dura resistència per part dels treballadors a la conca del Ter —especialment a Manlleu i a Roda de Ter—, on hi havia poques alternatives laborals i on la desaparició dels telers manuals havia generat desocupació.⁹

La vaga de Manresa de 1890 de Les Tres Classes de Vapor per igualar les tarifes salarials de la Muntanya i del Pla havia estat una desfeta a causa del locaut patronal. S'havia iniciat així la decadència d'aquella federació obrera moderada, basada en la preeminència de l'ofici masculí.

Teresa Claramunt, obrera tèxtil anarquista de Sabadell, promogué el 1891 una associació de dones de tots els ofi-

cis, molt crítica amb Les Tres Classes de Vapor i amb la seva direcció masculina.¹⁰ Arribà a tenir quaranta-set grups i seccions de modistes, sabateres, sastresses i oficis diversos. Teresa Claramunt afirmà la necessitat de l'autoemancipació femenina contra l'hegemonia cultural, professional i política dels homes, i en aquest sentit pública, el 1903, l'opuscle *La mujer, consideraciones sobre su estado ante las prerrogativas del hombre*. El 1902, aquella anarquista i, de fet, feminista fou la principal propagandista de la vaga general de Barcelona d'aquell any, fet que li costà el desterrament a Saragossa. Aquella associació de dones obreres fou, en certa manera, la predecessora de La Constància, nova societat de treballadors de la filatura, el tissatge i els acabats, que aconseguí l'afiliació massiva de les dones. Es fundaria el 1912.

LES OBRERES FABRILS AL PRIMER QUART DEL SEGLE XX

La primera llei protectora de dones i infants a les fàbriques fou promulgada el març de 1900 per un govern conservador a instàncies del ministre de Governació Eduardo Dato. Establí la prohibició del treball dels menors de deu anys, una reducció de la jornada per als menors de catorze i el permís de maternitat després del part per a les mares obreres.¹¹ En aquest sentit, havia estat precedida per la llei de juny de 1873 de la Primera República, la qual no havia arribat a aplicar-se perquè va ser tan efímera com el mateix règim que la promulgà. La llei de 1900 era motivada per la permanència de l'analfabetisme obrer, la desatenció en què creixien els nens i nenes obrers i la mortalitat en els dos primers anys de vida, que era de la quarta part dels nascuts a la Barcelona de començament del segle XX, si bé a les barriades obreres arribava al 44 % dels nens abans dels cinc anys de vida.

La llei de 1900 establí quatre setmanes de llicència després del part i una hora diària per a la lactància, repartida entre dues mitges hores. Va ser també aquell any quan s'establiren les indemnitzacions per accident laboral a càrrec de mútues patronals. En canvi, el permís per maternitat només comportava la reserva del lloc de treball, però sense cap subsidi, motiu pel qual no es compliria fins que els empresaris catalans crearen, a partir de 1919, mútues per a pagar un ajut econòmic a les obreres durant el permís de maternitat.¹² Convé advertir que quedaven excloses de la protecció de la llei les obreres que treballaven al seu domicili i les del servei domèstic.

La llei de 1900 també prohibia el treball nocturn de les dones de menys de divuit anys i per a les altres es fixava una jornada màxima de vuit hores en el torn de nit. L'oposició dels fabricants i dels seus portaveus al Congrés de Diputats va ser molt forta. Joan Sallarès i Pla, que fou president del Gremi de Fabricants de Sabadell i del Foment del Treball Nacional, advertí que, a Catalunya, la meitat del filats de cotó es fabricaven de nit i que el vuitanta per cent del personal del torn nocturn estava format per noies

de menys de divuit anys, de manera que les conseqüències d'una llei com aquella podien ser catastròfiques.

Els empresaris aconseguiren que la vigilància i les sancions per les infraccions depenguessin de les juntes locals de reformes socials, amb presència patronal i intervenció dels alcaldes. Fou notòria la inoperància d'aquestes juntes fins i tot després de la creació, a partir de 1906, d'un cos d'inspectors del treball; aquests denunciaren sovint que les juntes locals de reformes socials no col·laboraven en la seva missió i aturaven les multes als empresaris infractors.¹³

Resulta significatiu l'estudi de l'evolució dels salaris entre 1904 i 1925 a la indústria tèxtil llanera de Sabadell, comparada amb la del cost bàsic de la vida d'una família obrera típica, formada pel matrimoni i tres fills.¹⁴ Els oficis que se'ls atribueixen aquí són teòrics, però són els més usuals. El 1904, els salaris del pare (teixidor) —27 pessetes— i de la mare (ordidora) —13 pessetes— no arribaven al pressupost mínim de 65,5 pessetes i per arribar-hi havien de treballar la filla gran (metxera), amb un salari de 12,5 pessetes, la filla petita (canonera), amb 7,5 pessetes, i el fill petit (sagal de perxes), que en guanyava 11.¹⁵ Les famílies obreres amb fills molt petits, que no podien encara ser incorporats al treball fabril, tenien grans dificultats per a obtenir els ingressos necessaris i això explica que molts nens i nenes, tan aviat com podien, haguessin de treballar malgrat la prohibició de la llei de 1900. Treballant el pare, la mare i la filla gran passava el mateix el 1913, tot i que ja no era totalment necessari el treball del fill petit. El 1919, el pare cobrava 43,6 pessetes, la mare en rebia 26 i la filla gran, 23,8, i ja no calia el treball dels dos fills petits per a arribar al pressupost mínim de 95 pessetes. La setmana laboral era de seixanta-cinc hores l'any 1896 i el canvi decisiu es produí amb la implantació de la jornada setmanal de quaranta-sis hores el 1919 amb el mateix salari, de manera que ja no era imprescindible el treball dels fills petits per a cobrir les necessitats bàsiques d'una família obrera a la indústria llanera de Sabadell. La millora del nivell de vida va ser més important que la legislació per a la fi del treball infantil.

Pel que fa a la relació entre el cycle vital i el treball fabril en el cas de les dones obreres s'observa que a mesura que avançava el segle XX creixia la presència de les dones de més de trenta-cinc anys i, per tant, de les casades, en el context de la prohibició del treball infantil, l'escolarització obligatòria i la reducció de la taxa de natalitat. De manera que a quinze municipis catalans s'ha observat que la taxa d'ocupació femenina oscil·lava entre el 32 i el 78 % vers 1920 i que en el cas de les obreres casades se situava entre el 56 i el 86 %.¹⁶

L'estancament i fins i tot el retrocés dels salaris reals a Barcelona fou un fet durant els catorze primers anys del segle xx. No sols ho denunciaven publicacions de l'època, sinó que ha estat confirmat per l'estudi de les nòmines de dues empreses, la cotonera Toldrà i la de gèneres de punt Marfà. En canvi, l'increment salarial fou entre el deu i el vint per cent durant el bienni 1918-1919, època d'intensa conflictivitat laboral. Més tard, fins al 1935, es van conser-

var aquelles millores amb un increment menor després de 1919. També s'observa que les diferències entre obrers i obreres s'ampliaren amb la consolidació d'una segmentació del treball per gènere a partir de 1914.¹⁷

El nou sindicat de la filatura i el tissatge La Constància, fundat el 1912 amb dos mil membres, fou protagonista de la vaga general tèxtil de Barcelona i rodalia del 30 de juliol al 15 de setembre de 1913.¹⁸ La Constància s'apropà a la sindical CNT, d'orientació anarcosindicalista, fundada l'any anterior, però obligada a la clandestinitat fins al 1915. La Constància aconseguí l'afiliació massiva de les dones, si bé encara era dirigida per obrers del ram de l'aigua —cilindradors i aprestadors— que el 1911 havien obert el seu sindicat a les dones de la seva indústria. No fou una simple vaga d'ofici, sinó que expressà l'oposició de l'obrero i de la seva família a unes condicions laborals clarament inferiors a les de molts oficis masculins. No sols els metal·lúrgics, sinó, dins de la mateixa indústria tèxtil, cilindradors, tintorers i aprestadors tenien una jornada de nou a deu hores, mentre que les obreres dels altres rams del tèxtil treballaven entre onze i dotze hores diàries, amb l'agreujant de carregar amb tota la feina de la llar i la cura dels infants. De manera que veien com els seus marits, germans i fills d'altres oficis treballaven dues o tres hores menys cada dia.

El detonant fou la inobservança de la durada màxima de vuit hores en el treball nocturn de les dones segons la llei de 1900, a la vegada que reclamaven la setmana de cinquanta hores amb la tarda del dissabte lliure per a atendre les feines de la llar, juntament amb un augment del vint-i-cinc per cent del sou, increment reivindicat després d'un llarg període d'estancament amb tendència a la baixa real. Arribaren a seguir la vaga 63.000 persones entre Barcelona i la seva rodalia. Hi va haver manifestacions d'obreres que portaren personalment les seves demandes fins al Govern Civil. Els obrers dels tints i els aprests —els del ram de l'aigua—, per primera vegada, secundaren la vaga de les obreres de la filatura i del tissatge. Als mítings, al costat dels dirigents masculins, parlaren obreres que eren ben conegudes, com Rosalia i Encarnació Dulcet, Marta Sans, Francesca Rivera, Maria Costa, Conxa Bosch i Mercè Rovelló. Les dones donaren proves de la seva combativitat i tenacitat. Al final de la vaga, La Constància tenia divuit mil afiliades i afiliats. Maria Prats fou la líder que convencé les vaguistes que tornessin a la feina quan el Govern decretà la fixació de la setmana de seixanta hores amb la tarda del dissabte lliure i la supressió gradual del treball nocturn de les dones, començant de seguida per les casades i les vídues amb fills i continuant per les altres fins al 1920, en què havia de quedar totalment suprimit. La reducció de jornada va quedar compensada per la intensificació del ritme de treball i la supressió de la meitat dels dies festius entre setmana.

Les ambigüitats del decret, la manca de la seva aplicació a les comarques del Ter i de l'Alt Llobregat i la nova conjuntura generada per la Primera Guerra Mundial, que comportà la inflació que reduí el salari real i donà bones

perspectives per a l'exportació i el consum de teixits de cotó, conduïren a la segona vaga general tèxtil de juliol-agost de 1916. Les vaguistes demanaven un increment salarial del cinquanta per cent i la jornada de nou hores. El suport dels cilindradors i els tintorers fou menor que el 1913. Novament hi hagué manifestacions de dones al carrer. Pararen 17.225 treballadors i treballadores dels sectors afectats —3.446 homes i 13.759 dones— dels 23.780 de la indústria cotonera de Barcelona. Però la vaga, que coincidí amb la dels ferroviaris, resultà una desfeta i el sindicat La Constància quedà desorganitzat.

La mobilització de les dones obreres havia estat de curta durada, però solia passar el mateix amb els homes. En contra de la unitat de gènere persistia la queixa que les dones portaven telers de doble amplada que haurien de restar reservats als homes. La participació de les dones a les juntes dels sindicats sembla que va ser força excepcional, però es té constància, en aquella mateixa època, que al sindicat cotoner de Sabadell, per exemple, la presidenta fou Encarnació Dulcet, abans esmentada; la vicesecretària, Agustina Vila, i la tesorera, Paulina Altamira, amb els altres càrrecs ocupats per homes.

La vaga deixà pendent un conflicte dels contramestres, que van reclamar cobrar les setmanades corresponents al temps que havia durat la vaga de les obreres. La societat d'ofici El Radium, que agrupava els contramestres, una «aristocràcia» obrera, no s'havia solidaritzat amb les obreres, però n'havia rebut les conseqüències. Una majoria de fabricants acceptaren la demanda, però algunes de les principals empreses cotoneres de Barcelona no sols no l'acceptaren, sinó que acomiadaren els contramestres sindicats, atès que els consideraven un personal de confiança dels patrons, que no volien que estiguessin associats. A la tardor de 1917 hi hagué atemptats contra encarregats i patrons i contra obrers que havien suplantat els acomiadats. S'entrava en un període de sistematització de la violència en els conflictes socials, que duraria fins al 1923, l'època del pistolisme, i en el cas que ens ocupa es practicà en un àmbit, el dels contramestres del Radium, inicialment allunyats de l'anarcosindicalisme.¹⁹

El gener de 1918 esclatà un moviment contra l'encariment de les subsistències. Els sindicats no s'havien acabat de refer del tot de la repressió de la vaga general d'agost de 1917 per part de la CNT i la UGT contra el règim monàrquic, una vaga política que havia estat durament reprimida per l'exèrcit. En aquelles circumstàncies, la inflació i l'escassetat d'aliments bàsics i del carbó provocaren una mobilització de dones de la classe obrera a Barcelona amb manifestacions fins al Govern Civil i reclamant que es respectessin els preus de taxa. Hi va haver assalts a botigues de queviures, carboneries i parades dels mercats. Tot plegat recordava els antics motins de subsistències de l'època preindustrial, en els quals les dones havien tingut també un paper molt destacat. Es declarà l'estat de guerra i els mercats foren protegits per la Guàrdia Civil.

Quan, el juny de 1918, se celebrà el congrés de la CRT de Catalunya —el Congrés de Sants—, La Constància

s'havia refet, tenia onze mil afiliats i afiliades i es va integrar en el sindicat únic de l'art fabril i tèxtil, dins la nova estructuració en la qual els sindicats d'oficis quedaven absorbits pels sindicats únics de classe, que enquadraven tota la indústria. Les societats d'ofici tèxtil masculí s'hi resistiren i, d'altra banda, les dones restarien fora de la direcció malgrat el principi proclamat per la CNT el 1918 que en els sindicats mixtos o de majoria femenina les juntes havien d'estar compostes per homes i dones a fi d'assegurar la identificació de les dones amb la lluita sindical, que seria molt dura durant el quinquenni següent. La unitat de gènere no s'aconseguí amb el sindicat únic. Hi contribuï l'alternança entre fases de tolerància i fases de repressió governativa contra la CNT, embolicada amb la violència pistolera i terrorista dels anys que precediren la dictadura del general Primo de Rivera, que duraria de setembre de 1923 a gener de 1930 i deixaria fora de la llei la central dirigida pels anarcosindicalistes.

A la indústria del vidre, les dones representaven el vint per cent de la mà d'obra, però hi havia oficis femenins, com la fabricació de bombetes elèctriques, la decoració del vidre i el sector de les vestidores de garrafes. Per mitjà de la seva exclusió del procés d'aprenentatge, les dones quedaren fora dels oficis més ben pagats i qualificats, que eren els dedicats al bufat del vidre i al manteniment dels forns. I encara que les obreres mostraren la seva combativitat en la conflictivitat laboral de 1919-1920, no foren incloses en la direcció sindical i veieren postergades les seves demandes, de manera que la seva incorporació al sindicat fou efímera.²⁰

MANUFACTURA DOMÈSTICA I TREBALL FEMENÍ

En la filatura i el tissatge, la industrialització acabà amb la manufactura domèstica. Però, en canvi, aquesta va créixer en la confecció de roba des de finals del segle XIX. L'expansió estandarditzada d'aquest sector es va veure impulsada per l'especialització laboral creixent i pel mateix treball femení fora de casa, amb la corresponent reducció de la confecció casolana per al consum familiar. Hi contribuïren també la difusió de la màquina de cosir i l'aplicació de patrons i models que permetien emprar mà d'obra poc qualificada. La confecció de roba es basà en gran part en la manufactura domiciliària, sense les inversions i les instal·lacions de grans tallers. Tractant-se d'una feina que continuava sent bàsicament manual, bona part dels empresaris s'estimaren més utilitzar la mà d'obra dispersa i a preu fet d'obreres que treballaven a casa seva per encàrrec d'un intermediari entre la treballadora i el comerciant amb botiga de roba oberta al públic.

L'explotació a què eren sotmeses aquestes treballadores féu que als països de parla anglesa fos denominada *sweating-system*. A Espanya, la legislació social deixava explícitament fora del seu abast aquestes treballadores domiciliàries i en aquest àmbit el capitalisme podia gaudir de tots els avantatges de la concentració comercial inherents

a la gran indústria sense cap de les seves càrregues i responsabilitats. Ni lloguers, ni il·luminació, ni amortització de les màquines de cosir, ni limitacions de jornada, ni problemes en temps de reducció de la demanda i de desocupació, ni reclamacions de millora salarial per part d'unes obreres aïllades, incomunicades i indefenses. Al taller de la manufactura domèstica, el treball infantil continuava a l'ordre del dia al mateix temps que era perseguit i anava desapareixent a les fàbriques.²¹ Cada botiga de roba necessitava de mitjana el treball de sis obreres.

Tot i les dificultats per arribar a una quantificació, es pot calcular que vers 1917 eren a Barcelona unes vuit mil les obreres domiciliàries dins del total d'unes deu mil obreres de la confecció. La major part d'aquestes costureres que treballaven a casa seva cobraven l'equivalent al 60 % del salari d'una obrera de fàbrica i eren comptades les que arribaven al 75 %. Per a compensar els períodes sense feina, es veien obligades a esgotadores jornades de tretze a quinze hores diàries en les temporades altes. El seu jornal diari a preu fet per una jornada d'onze hores era, l'any 1914, d'una pesseta amb deu cèntims en un moment en què el cost diari de la vida d'una família obrera corrent era de 5,75 pessetes. Sovint aquest treball a casa per a un contractista era l'únic ingrés de la família, quan mancava el marit o aquest es trobava sense feina o malalt o quan una dona havia de fer front ella sola a la subsistència d'una família.

Allí on abundava el treball domiciliari, la sindicació era feble, fins i tot entre els operaris que treballaven junts en tallers d'unes certes dimensions. Així, el 1908, dels 1.200 obrers i obreres sastres que hi havia a Barcelona, només 200 formaven part del sindicat corresponent i entre 1903 i 1914 tan sols es registrà una vaga d'aquests operaris sastres i fou l'any 1908. Aconseguiren la jornada de nou hores, però la majoria de tallers continuaren treballant deu hores diàries a causa de la competència de fora de Barcelona i de les obreres domiciliàries a la mateixa ciutat. Tampoc no hi havia un sindicat digne de ser tingut en compte en la confecció d'objectes de pell, especialment guants, produïts majoritàriament per obreres domiciliàries.

Els testimonis objectius de l'època assenyalen la proliferació de la tuberculosi a les llars antihigieniques de les obreres domiciliàries. A Barcelona, l'any 1916, de les 2.500 obreres tuberculoses, 1.600 eren costureres. La màquina de cosir amb pedal era especialment nociva per a les embassades. La Lliga de Compradores, que publicava llistes blanques dels comerciants que més bé tractaven les seves proveïdores obreres, advertien que quan es comprava una roba a molt baix preu es podia també portar a casa el germen de la tuberculosi.

Els moralistes conservadors havien considerat el taller domèstic, aparentment compatible amb la cura de la llar, dels fills i del marit, com a molt recomanable per a les dones, mentre condemnaven el treball femení a les fàbriques, que alguns consideraven «escoles de rebel·lia i d'immoralitat» per a la dona. Però aviat, fins i tot els més conservadors, acabaren reconeixent, en vista de les condi-

cions reals, que era molt preferible el treball de les dones a la fàbrica.

Les obreres domiciliàries, a les enquestes de l'època, es queixaven de la competència que els feien les dones de les capes més inestables i baixes de la classe mitjana, que cossien secretament a casa seva per a un contractista. No entien que algunes d'aquestes dones de la baixa classe mitjana en tenien veritable necessitat i que d'altres, en treballar per a pagar-se el vestuari per a trobar marit i escapar a l'amenaça de la pobresa, ho feien a causa de no tenir cap més sortida que el matrimoni, atesa la seva manca de formació professional. Les obreres també es queixaven de la competència que els feien convents, asils, hospicis, reformatoris i correccionals, on es treballava a canvi de l'alimentació, sense haver de pagar lloguer ni les altres despeses que les obreres lliures tenien a casa seva. La notable participació de dones en la crema de convents de la Setmana Tràgica de juliol de 1909 podria haver tingut, entre altres motivacions, la de l'hostilitat envers aquella competència.

Amb dificultats gairebé insuperables per associar-se i defensar-se, aïllades a casa seva, aquestes obreres restaven al marge del sindicalisme, tant el radical com el moderat, que no s'ocupava d'elles, i només el reformisme social catòlic, promogut per dones de les classes benestants, es va preocupar per la situació de les obreres domiciliàries.

Era indubtable el fracàs dels Cercles Obrers a Catalunya, a causa del control patronal al qual estaven sotmesos, i també el d'un sindicalisme catòlic que estava teòricament en mans dels mateixos obrers però sota tutela eclesiàstica atès el seu caire confessional. Aleshores una minoria de la intel·lectualitat burgesa, que creia necessari desenvolupar dins del catolicisme l'esperit de defensa dels oprimits, va centrar la seva atenció en la creació d'institucions per a la millora de les obreres domiciliàries. El 1910 es va crear a Barcelona el Sindicat de l'Agulla, inspirat en els existents a Bordeus i a París. La presidenta del patronat que l'havia de promoure fou la novel·lista i poetessa en llengua catalana Dolors Monserdà de Macià, identificada amb el moviment catalanista. L'impacte de la Setmana Tràgica de l'any anterior no fou aliè a la iniciativa.

Dolors Monserdà publicà diversos opuscles, articles i discursos sobre la qüestió. Però segurament el mitjà més eficaç que utilitzà fou la publicació d'una novel·la en la qual es descrivia la situació de l'obrero domiciliària: *Maria Glòria*, editada el 1917.²² Segons declarava Dolors Monserdà, el patronat era només un ajut temporal fins que les obreres es poguessin fer càrrec elles soles del Sindicat de l'Agulla. El patronat començà a actuar amb un capital de 1.500 pessetes en lloc de les 15.000 que s'havien considerat necessàries. Donava feina a les obreres durant l'atur de tres mesos anuals, pagava el treball entre un trenta i un cinquanta per cent per sobre del que era corrent i proporcionava el fil a millor preu. El 1912 donava feina a 287 obreres i el 1916, a 410, i aquest darrer any gastà en jornals 8.000 pessetes i en materials, 5.150. Tenia una borsa de treball. Però el creixement del Sindicat de l'Agulla va

ser nul, atès que el 1934 només tenia 310 afiliades. També es va crear una Lliga de Compradores que conscienciava el públic per tal que no col·laborés en l'explotació de les obreres domiciliàries i publicava llistes dels comerciants que oferien a les treballadores les millors condicions.

El 1912, Maria Domènech de Cañellas creà la Federació Sindical d'Obreres, amb 159 afiliades, que arribaven, l'any 1917, a 1.539, totes de Barcelona, amb 240 dependents de comerç, 300 modistes, 125 sastresses, 159 cosidores de roba blanca i 600 obreres de taller.²³ Les obreres de la confecció representaven, per tant, un conjunt de 584, una xifra ben petita del total d'obreres del sector. El 1928, al cap de setze anys de la seva fundació, la Federació Sindical d'Obreres tenia 1.929 afiliades. Aquell mateix any elegiren les seves delegades als comitès paritaris, instituits pocs anys abans per a dirimir els conflictes laborals. Malgrat que les presidentes de les seccions sindicals eren obreres, l'existència d'un patronat donava a la Federació Sindical d'Obreres un aire d'institució benèfica regida per elements altruistes de la burgesia.

Al costat del Sindicat de l'Agulla i de la Federació Sindical d'Obreres aparegué, de forma independent, una obra educativa que compartia el mateix reformisme social catòlic i catalanista: l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona, creada i dirigida per Francesca Bonnemaison, vídua d'un dels qui el 1901 havien estat els fundadors de la Lliga Regionalista de Catalunya: Narcís Verdager i Callís, que havia tingut com a passant en el seu despatx d'advocat Francesc Cambó, el futur líder del partit, quan encara era jove.²⁴ Aquesta institució va ser tot un èxit. Davant l'evidència que l'explotació del treball de les dones era en bona part un problema de manca d'instrucció i de preparació professional, la «Cultura», com li deien les noies de Barcelona, donà classes gratuïtes d'idiomes, comerç, taquígrafia i mecanografia, al costat dels ensenyaments tradicionals de confecció i treballs domèstics. Al mateix temps s'hi impartia una formació general de marcat signe catòlic. El 1909 tenia 320 sòcies i el 1916, 3.190. En els seus cursos estaven matriculades 300 joves el 1910, xifra que arribà a 2.173 l'any 1916. Quan, sis anys més tard, es traslladà al nou estatge barceloní del carrer Més Baix de Sant Pere, tenia 5.334 sòcies. De les 2.200 noies de dotze a quinze anys que com a mitjana anual seguiren els seus cursos entre 1911 i 1935, trobaren feina a través de la institució unes 817 de mitjana anual. El prestigi de l'Institut explica l'eficàcia de la seva borsa de treball.

L'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona no sols va atreure noies de la classe obrera i de la menestralia, sinó també de la classe mitjana. Gràcies a aquest fet, va aconseguir esvaire l'aspecte d'obra de beneficència. Era superior en modernitat i en eficàcia a la majoria dels col·legis de monges, que tampoc no solien impartir el batxillerat.

El problema de l'obrero domiciliària preocupà les autoritats polítiques amb la intenció d'equiparar la seva situació a la de les obreres fabrils. El Museu Social de la Mancomunitat de Catalunya organitzà el Primer Congrés de

Treball Domiciliari, celebrat a Barcelona els dies 17 i 18 de maig de 1917. Des de Madrid, l'Institut de Reformas Sociales publicà el 1918 un projecte de llei sobre el treball a domicili, amb tota la informació recollida.

Tant Dolors Monserdà com Francesca Bonnemaison veien molt difícil compaginar les responsabilitats de la dona com a esposa i, sobretot, com a mare amb l'exercici d'una professió i creien que calia preparar les noies per a guanyar-se la vida dignament en cas de restar solteres, reivindicant que aquesta era una situació tan digna com la de l'home solter i rebutjant que només hi hagués dos estats honorables per a la dona: casada o monja. El reformisme social catòlic i catalanista, tot i el seu tarannà conservador, representava un pas endavant.

L'antiga beneficència cristiana s'havia ocupat i s'ocupava de millorar la sort de casos individuals. El reformisme catòlic volia defensar un grup concret dins la classe obrera, que era el més indefens, i per això no provocava el temor que causava la classe obrera fabril, sobretot davant l'onada sindicalista de 1916 a 1923, amb el teló de fons de la revolució bolxevic. Però en no presentar un programa global ni arribar a alterar la relació jeràrquica entre les classes —senyores protectores i obreres protegides—, presentava massa similitud amb l'antiga beneficència que volia superar. Com a mínim s'aconseguí que les obreres domiciliàries fossin equiparades a tots els efectes de la legislació laboral pel decret del 26 de juliol de 1926 i el reglament del 12 d'octubre de 1927, encara que l'efectivitat d'aquesta legislació fos força problemàtica.

FEBLESA DEL FEMINISME, LES NOVES OPORTUNITATS PER A LA DONA AL SECTOR TERCIARI I EL CANVI POLÍTIC REPUBLICÀ

Dolors Monserdà deia que el feminisme era una necessitat per a la dona obrera i un acte humanitari per a la dona rica. No s'impulsava les dones de classe mitjana a aconseguir el sufragi ni la igualtat jurídica, sinó a protegir les dones de classe social inferior. Era un curiós feminisme que tingué més acceptació que el feminisme minoritari que florí a Barcelona al començament del segle xx dins el moviment lliurepensador, en què conviuen maçons, republicans, anarquistes i espiritistes; aquest era un feminisme més radical, però va decaure a partir de 1912. Tots dos feminismes, l'esquerranista i el conservador, tenien en comú la despreocupació pel dret de vot i per la intervenció política de les dones, alhora que compartien la importància que donaven a la cultura i a la formació professional com a mitjà per a assolir l'autonomia de la dona.

Així, en arribar la República, es concedí el dret de vot a les dones el 1931, en funció del principi de la igualtat de drets, però no per l'existència d'un moviment sufragista. Únicament a Catalunya s'establí aleshores una igualtat civil de drets entre els sexes. Les dones feren un ús reduït del dret a divorciar-se, una altra reforma republicana. Majoritàriament demanaren el divorci dones que porta-

ven més de tres anys de separació consentida —el trenta per cent— o per abandonament familiar del marit en el trenta-vuit per cent dels casos.

On sembla que es progressà poc durant el curt quinquenni republicà va ser en la igualtat de salaris entre sexes. Encara en unes bases de treball, presentades pels obrers del tèxtil a la patronal el 30 de desembre de 1931, demanaven que s'anessin amortitzant les vacants de teixidores per substituir-les per homes i que a les empreses en les quals les dones portessin telers grans i els homes telers petits s'intercanviessin els llocs perquè consideraven que els telers grans els havien de portar els homes, atès que a major producció corresponia major salari. A finals de 1934, els delegats obrers s'oposaren a la instal·lació a Manlleu d'una filatura amb contínues de 400 pues perquè l'empresa volia que les portessin dones i aquestes màquines estaven reservades als homes segons acord sindical.

El 26 de maig de 1931, el ministre de Treball, el socialista Francisco Largo Caballero, establí l'assegurança per a pagar un subsidi de maternitat i fer així efectiva la llei de 1900. Hi eren incloses les obreres domiciliàries i les eventuais i només en restava exclòs el servei domèstic. Però a Catalunya les obreres es resistiren a pagar la seva quota, que s'havia de descomptar del salari. Consideraven que el patró havia de pagar la quota íntegra i no sols una part. Diverses causes expliquen aquesta oposició: el nivell ja prou baix dels salaris femenins, el fet que a Catalunya ja funcionaven mutualitats patronals que des de 1919-1920 pagaven un subsidi de maternitat durant la llicència per part, i, finalment, l'oposició a l'intervencionisme de l'Estat en aquesta qüestió per part dels anarcosindicalistes, que controlaven la CNT, majoritària a Catalunya i adversària de la política dels socialistes des del Govern de coalició de centreesquerra.²⁵

A diferència d'altres països on ja existia l'assegurança social obligatòria de malaltia, la seva mancança a l'Espanya dels anys trenta dificultava l'aplicació del decret. L'única base de suport era l'assegurança de retir obrer, implantada el 1919. El febrer de 1932, segons el director de la Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis de Catalunya, la xifra d'obreres inscrites pels patrons a l'assegurança de jubilació obrera era de 201.046 i la d'obreres que cotitzaven per a l'assegurança de maternitat era de 97.622. Els parts assistits i sufragats pel fons de l'assegurança foren 1.445. El 1936, abans de la Guerra Civil, les obreres inscrites en l'assegurança de maternitat a Catalunya i Balears arribaven a 237.030 de les 470.000 que es calculava que existien en aquesta àrea.

L'analfabetisme femení era notòriament superior al masculí. Encara al començament dels anys trenta del segle xx hi havia a la ciutat de Barcelona dues analfabetes per cada analfabet. En el transcurs del primer terç del segle xx es reduí el percentatge global d'analfabetisme, però no la diferència entre la taxa femenina i la masculina. La desigualtat d'oportunitats començava a l'ensenyament bàsic. Com que les noies havien de preparar-se per al matrimoni i la cura de la llar i les nenes obreres a més a

més havien d'ajudar les seves mares, les famílies posaven molta menys atenció i exigència en la instrucció escolar de les filles que en la dels fills. Encara el 1932, a la província de Barcelona, les noies representaven el 46 % dels escolars de primària i els nois, el 54 %. Certament era un progrés en relació amb la situació de 1860, en què les noies només representaven el 38 % de l'alumnat de l'escola elemental, però la diferència continuava sent significativa. A l'altre extrem, el de l'ensenyament superior, havia calgut un decret del 4 de setembre de 1910 per a garantir el dret de les dones a estudiar a la Universitat i fou en aquella mateixa època que pogueren començar a cursar el batxillerat en un centre públic a Barcelona, en un moment en què l'ensenyament privat, començant pels col·legis de monges, no oferia el batxillerat ni a les noies de les classes benestants. A les cinc facultats de la Universitat de Barcelona, les noies representaven el 6,2 % de la matrícula oficial el curs 1916-1917 i encara no arribaven al 9 % el curs 1934-1935.²⁶

Però als anys trenta continuà progressant l'oferta de noves oportunitats per a les dones a les oficines i al sector terciari en general, un procés iniciat des del segon decenni del segle xx. En determinats sectors fins i tot s'havien creat professions femenines, com féu la Mancomunitat de Catalunya amb l'Escola de Bibliotecàries el 1915 i amb la d'Infermeres el 1917.²⁷

Al mateix temps es feminitzaren oficis, com va fer la Compañía Telefónica Nacional de España, que, en rebre el monopoli del servei telefònic, va substituir el personal masculí de les companyies absorbides per personal femení en el servei d'operadores i en el comercial. La feminització en aquesta empresa tingué lloc al mateix temps que s'intensificava el treball i es reduïa el personal amb motiu d'una automatització parcial. Però aquesta novetat de les telefonistes, presentada com a capdavantera de la promoció de la dona, tenia com a contrapartida l'excedència obligatòria quan es casaven, una regla anul·lada amb caràcter general per la República. Abans havia tingut lloc, l'estiu de 1931, una dura vaga de telèfons, promoguda pels anarcosindicalistes i perduda pels vaguistes.²⁸

Vers 1924 les noies representaven el 18,3 % de l'alumnat de l'Escola de Comerç de Barcelona i dins dels estudis de magisteri eren ja el 78 %. La mecanògrafa, la telefonista, la infermera, la bibliotecària eren nous oficis femenins del sector de serveis com ho havien estat abans el de venedora de mercat o el de llevadora. No es pot parlar encara de terciarització de la població activa en el primer terç del segle xx, atès que el sector serveis només n'arribava a representar el 22 % a Catalunya el 1930. Però a la província de Barcelona, en el sector terciari, el percentatge de creixement proporcional de les dones fou notablement superior al dels homes. Al mateix temps, la proporció de dones casades i vídues es va incrementar dins el total de les ocupades i això vol dir que estava creixent la proporció de les que no deixaven el treball fora de casa després del matrimoni. Abans de la Guerra Civil, l'èxit de les primeres periodistes catalanes de renom —Aurora Bertrana,

Rosa Maria Arquimbau, Irene Polo— divulgà un model femení modern, del qual la gran majoria de dones continuà molt lluny.

La revolució que seguí al fracàs a Catalunya de l'aixecament militar contra la República, el 19 de juliol de 1936, portà canvis en la presència pública de les dones. Però la imatge de la miliciana, tan prodigada al començament de la guerra, fou més una icona propagandística que el signe d'un canvi d'estatus del gènere femení. Les dones van ser retirades del front d'Aragó ben aviat pel cap anarquista Buenaventura Durruti. Foren enviades a segona línia i incorporades als serveis de la rereguarda, més propers als seus papers tradicionals, tal com les presentaven els cartells de propaganda el 1937. No sembla que amb la col·lectivització de les grans empreses avançés gaire la igualtat salarial entre sexes, una desigualtat que la segmentació laboral havia consolidat. A les col·lectivitats agràries promogudes pels anarquistes a la part oriental d'Aragó es mantingué un salari superior per als homes.

El fet que l'anarquista catalana Frederica Montseny ocupés la cartera de ministra de Sanitat i Serveis Socials del Govern de la República entre novembre de 1936 i maig de 1937 —la primera dona ministra a Europa— i que fos autora de la disposició que permetia la interrupció de l'embaràs per primera vegada al món occidental, s'ha presentat com un signe del canvi de la condició de la dona. Però la mateixa Frederica Montseny no compartia el feminisme de l'organització anarquista Mujeres Libres, fundada l'abril de 1936. Aquesta organització arribà a les vint mil afiliades, el trenta per cent de les quals a Catalunya. Lluità per la igualtat laboral, política i cultural.²⁹

Amb la victòria dels enemics de la República el 1939, la condició social i política de les dones retrocedí a un punt que semblava superat feia temps. Les colònies industrials, on treballaven tantes dones, tingueren després de la guerra civil, en un marc d'autarquia i escassetat, una època favorable, però començaren una decadència insuperable en els anys seixanta i totes han deixat de funcionar com a empreses industrials.³⁰

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Albert BALCELLS. «Condicions laborals de l'obra a la indústria catalana, 1900-1914». *Recerques*, núm. 2 (1972). Article compilat i ampliat a Albert BALCELLS. *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea, 1900-1936*. Laia, Barcelona 1974.
- [2] Juanjo ROMERO. «Trabajo femenino y resistencia artesana». A: Cristina BORDERÍAS (ed.). *Género y políticas de trabajo en la España contemporánea, 1836-1936*. Universitat de Barcelona i Icària, Barcelona 2007.
- [3] Josep BENET i Casimir MARTÍ. *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el Bienni Progressista, 1854-1856*. Curial, Barcelona 1976.
- [4] Miquel IZARD. *Industrialización y obrerismo. Las Tres Clases de Vapor*. Ariel, Barcelona 1973.
- [5] Antoni GARCIA BALAÑA. *La fabricació de la fàbrica. Treball i política a la Catalunya cotonera, 1784-1884*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2004.
- [6] Ildelfons CERDÀ. *Monografía estadística de la clase obrera. Barcelona en 1856. Teoría de la urbanización. Reforma y ensanche de Barcelona*. Instituto de Estudios Fiscales, Madrid 1968.
- [7] Maria Luisa GUTIÉRREZ MEDINA. *La España Industrial, 1847-1853. Un model d'innovació tecnològica*. Associació d'Enginyers Industrials de Catalunya, Barcelona 1997.
- [8] Carles ENRECH. *El Pla contra la Muntanya*. Ajuntament d'Alguaire, Alguaire 2003; Carles ENRECH. «Les colònies industrials i el projecte social paternalista». *L'Erol*, núm. 86-87 (2005); Rosa SERRA I ROTÉS. «Les colònies industrials». *Catalan Historical Review*, núm. 4 (2011), p. 241-255.
- [9] A. SMITH. «La guerra de las continuas. Cambio tecnológico y estrategias sindicales en la industria algodonera catalana, 1889-1914». *Sociología del Trabajo. Nueva época* (Madrid), núm. 24 (1995).
- [10] Maria Amàlia PRADAS BAENA. *Teresa Claramunt, la virgen roja barcelonesa: biografía y escritos*. Virus, Barcelona 2006.
- [11] Josep M. BORRÀS. «Actitudes patronales ante la regulación del trabajo infantil en el tránsito del siglo XIX al XX. Salarios de subsistencia y economía doméstica». *Hispania*, núm. 190 (1995).
- [12] Albert PÉREZ-BASTARDAS. *Els inicis de les assegurances socials modernes a Catalunya, 1917-1937*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2004.
- [13] Fernando del REY. «Condiciones laborales de las mujeres trabajadoras: legislación y actitudes patronales. El caso catalán». A: M. C. GARCÍA NIETO (ed.). *Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres. IV Jornadas de investigación interdisciplinar. Seminario de Estudios de la Mujer*. Universidad Autónoma de Madrid, Madrid 1986.
- [14] Rafael LUQUE. «Les condicions de vida i de treball de les dones sabadellenques del primer quart del segle XX». A: *Dona i treball tèxtil. Sabadell 1900-1960*. Museu d'Història de Sabadell, Sabadell 1999.
- [15] L'ordidora s'encarregava de la màquina que enrotllava paral·lelament una certa quantitat de fils sobre un corró plegador. La canonera era l'operària que amb el torn posava fil als canons. La metxera era l'obra encarregada de la màquina que s'utilitzava en el procés de filatura per a obtenir la metxa, és a dir, el feix de fibres abans de tòrcer-la i aprimar-la per a convertir-lo en fil. El sagal de perxes era el nen que s'encarregava d'una sèrie de corrons recoberts de metall per treure el borriçol la superfície de certs teixits de cotó.
- [16] Cristina BORDERÍAS: «La reconstrucció de la activitat femenina en Catalunya circa 1920». *Historia Contemporània*, núm. 44 (2012), I.
- [17] Montserrat LLONCH. «La evolució de los salarios en la industria textil catalana (1891-1936)». A: *Trabajo y relaciones laborales en la España contemporánea*. Margalblum, Sevilla 2001.

- [18] Albert BALCELLS. «Les dones obreres a Catalunya durant el primer quart del segle XX». *Perspectiva Social*, núm. 26 (1988).
- [19] Albert BALCELLS. *El pistolerisme. Barcelona 1917-1923*. Pòrtic, Barcelona 2009.
- [20] Jordi IBARZ. «Con gesto viril. Política sindical y trabajo femenino en la industria del vidrio de Barcelona, 1884-1930». A: *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea*. Icaria, Barcelona 2007.
- [21] Albert BALCELLS. «Manufactura domiciliària i treball femení a la Catalunya del primer quart del segle XX». *Perspectiva Social*, núm. 4 (1974). Reproduït a Albert BALCELLS. *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea (1900-1936)*. Laia, Barcelona 1974.
- [22] Dolors MONSERDÀ. *Estudi feminista: orientacions per a la dona catalana*. Lluís Gili, Barcelona 1909; Dolors MONSERDÀ. *El feminisme a Catalunya*. Francesc Puig, Barcelona 1917; Maria Carme MAS I MORILLAS. *Dolors Monserdà: la voluntat d'escriure*. Arola, Tarragona 2006; Gary W. MC DONOGH. «Ciudades de mujeres: literatura, poder y situación en Barcelona a principios del siglo XX». *Estudios Geográficos*, núm. 191 (1988).
- [23] Aida MACIAS ROQUETA. *Les escriptores catalanes de 1859 a 1930. El cas de Maria Domènech de Cañellas*. Treball de recerca de doctorat de la Universitat de Vic, 2005.
- [24] Rossend LLATES i Maria Cinta BALAGUÉ. *Francesca Bonnemaison de Verdaguer i la seva obra*. Fundació Vives i Casajuana, Barcelona 1972; Dolors MARÍN. *Francesca Bonnemaison, educadora de ciutadanes*. Diputació de Barcelona, Barcelona 2004.
- [25] Eulàlia VEGA. «Mujeres y asociaciones obreras frente al Seguro Obligatorio de Maternidad durante la Segunda República». A: Cristina BORDERÍAS (ed.). *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea, 1836-1936*. Icaria, Barcelona 2007.
- [26] Esther CORTADA i Montserrat SEBASTIÀ. «La dona i la institucionalització de l'educació». A: Mary NASH (ed.). *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1988.
- [27] Assumpció ESTIVILL. *L'Escola de Bibliotecàries: 1915-1939*. Diputació de Barcelona, Barcelona 1992; Teresa MAÑÀ. *Les Biblioteques Populars de la Mancomunitat de Catalunya, 1915-1925*. Pagès, Lleida 2007; Albert BALCELLS, Enric PUJOL i Jordi SABATER. *La Mancomunitat de Catalunya i l'autonomia*. Institut d'Estudis Catalans i Proa, Barcelona 1996.
- [28] Cristina BORDERÍAS. *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España contemporánea. La Compañía Telefónica, 1924-1980*. Universitat de Barcelona i Icaria, Barcelona 1993.
- [29] Mary NASH. *Mujeres Libres. España 1936-1939*. Tusquets, Barcelona 1975. De la mateixa autora, «Política, condició social i mobilització femenina: les dones a la Segona República i a la Guerra Civil». A: *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1988.
- [30] Dels anys de postguerra i els immediatament anteriors són els vint-i-un testimonis de dones que treballaren i visqueren a les colònies industrials, recollits per Assumpta MONTELLÀ al llibre *El silenci dels telers. Ser dona a les colònies tèxtils catalanes*. Ara Llibres, Barcelona 2012.

NOTA BIOGRÀFICA

Albert Balcells és membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, de la qual ha estat president, i és catedràtic emèrit d'Història Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona. Té la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya i la Medalla Narcís Monturiol al mèrit científic. El seu primer llibre va ser *El sindicalisme a Barcelona, 1916-1923* (1965). És coautor i director de la *Història de l'Institut d'Estudis Catalans* (2003-2006). Una quarantena de títols seus figuren a la Biblioteca del Congrés dels Estats Units. Els seus darrers llibres són *Llocs de memòria dels catalans* (2008), que rebé el Premi Carles Rahola de la Fundació Prudenci Bertrana; *El pistolerisme. Barcelona 1917-1923* (2009); *El projecte d'autonomia de la Mancomunitat de Catalunya del 1919 i el seu context històric* (2010); *Els Estudis Universitaris Catalans, 1903-1985. Per una Universitat Catalana* (2011); *Puig i Cadafalch, president de Catalunya i la seva època* (2013), i, finalment, *Vuit feministes catalanes entre 1889 i 1977* (2015). Albert Balcells dirigeix *Catalan Historical Review*. També és director i un dels redactors de la més recent *Historia de Cataluña* publicada en espanyol i a Madrid el 2006.